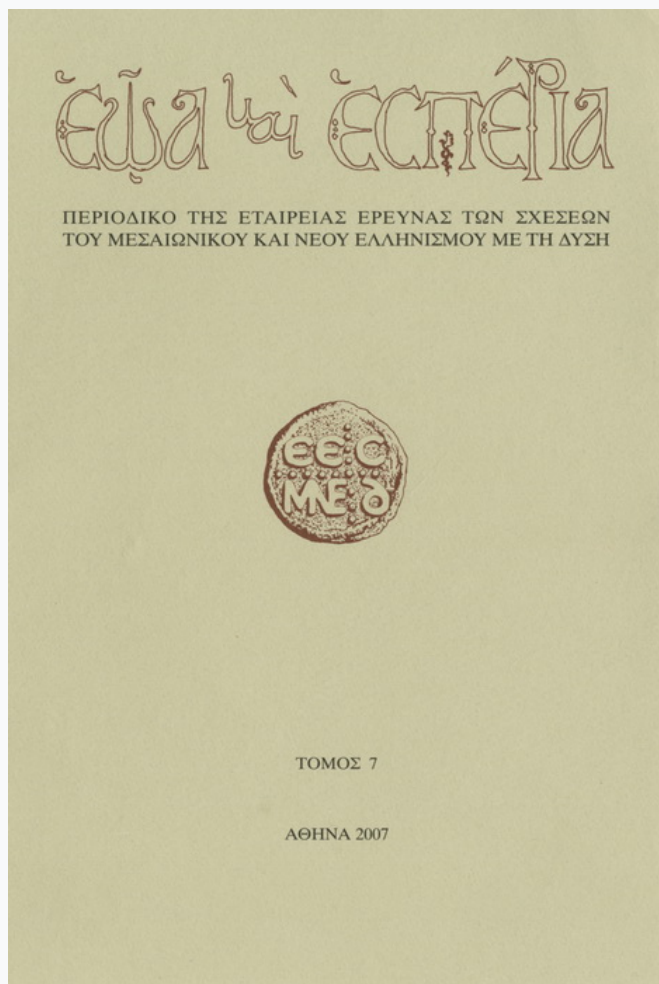

Eoa kai Esperia

Vol 7 (2007)

**ΤΑ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ (1632-1642).
ΣΤΕΓΑΝΑ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ
ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/eaesperia.87](https://doi.org/10.12681/eaesperia.87)

To cite this article:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Κ. (2007). ΤΑ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ (1632-1642). ΣΤΕΓΑΝΑ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ. *Eoa Kai Esperia*, 7, 173-190. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.87>

**ΤΑ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΥ
ΧΑΝΔΑΚΑ (1632-1642). ΣΤΕΓΑΝΑ ΚΑΙ ΔΙΚΤΥΑ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ***

Στις 12 Ιουλίου του 1590 η βενετική σύγκλητος ενέκρινε νόμο, με τον οποίον επιχειρούσε να κωδικοποιήσει το νομικό πλαίσιο της καταχώρισης των γάμων, των γεννήσεων και των βαπτίσεων των βενετών ευγενών (*nobili veneti*) της Κρήτης¹. Στο εξής, οι δηλώσεις των πράξεων αυτών θα καταγράφονταν αφενός σε επίσημα βιβλία από περγαμηνή, τα οποία θα φυλάσσονταν στις καγκελαρίες, στις γραμματείες δηλαδή των τριών πόλεων της Κρήτης, Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων, και αφετέρου σε πρόχειρα τετράδια. Τα τετράδια αυτά θα αποστέλλονταν από τη Μητρόπολη και θα παραδίδονταν πάλι σε αυτήν από τους εκάστοτε επικεφαλής της διοίκησης του

* Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του υποέργου «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.). Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγχρότηση ταυτοτήτων» του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επιστημονική εποπτεία των καθηγητριών κ.κ. Όλγας Κατσιαρδή-Hering και Αναστασίας Παπαδία-Λάλα και της αναπληρώτριας καθηγήτριας κ. Μαρίας Ευθυμίου. Η μελέτη χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ στο πλαίσιο του προγράμματος «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ - Ενίσχυση Πανεπιστημιακών Ερευνητικών Ομάδων» με ποσοστό 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και με ποσοστό 25% από Εθνικούς Πόρους.

1. Για την ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης από την πλούσια βιβλιογραφία βλ., συνθετικά, ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669), στο: *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 105-161· Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990², σ. 163-270· *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιολογικά τεκμήρια*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιστημονική διεύθυνση), Αθήνα 1993, σε πολλά σημεία. Ειδικά για τη διάκριση του πληθυσμού, μέσα από μακροχρόνιες διαδικασίες, σε τέσσερις κοινωνικές τάξεις, τους βενετούς ευγενείς (*nobili veneti*), τους κρητικούς ευγενείς (*nobili cretensi*), που απάρτιζαν τα κατά περιοχές συμβούλια των ευγενών/ευγενών-φρουραρχών του νησιού, τους αστούς/πολίτες (*cittadini*), τον λαό και τους αγροτικούς πληθυσμούς, βλ. στα παραπάνω έργα, σε πολλά σημεία, καθώς και ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 42-131, σε πολλά σημεία (στο εξής: ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες).

νησιού όταν θα επέστρεφαν στη Βενετία, μετά τη λήξη της θητείας τους, προκειμένου να κατατεθούν στο αρχείο της *Anogaria di Comun*. Ο νόμος του 1590 εντοπίστηκε και έχει περιγραφεί αναλυτικά από την Ασπασία Παπαδάκη², ενώ ευρεία χρήση του περιεχομένου του, με αφορμή την περίπτωση του βενετοκρατούμενου Ρεθύμνου, έχει γίνει από τον Κώστα Λαμπρινό³.

Με την έκδοσή του, η Βενετία συνόψιζε ή επανέφερε στο προσκήνιο παλαιότερες επαναλαμβανόμενες αποφάσεις, του 16ου κυρίως αιώνα, σχετικά με τις καταχωρίσεις των γάμων και των γεννήσεων-βαπτίσεων των βενετών ευγενών της Κρήτης σε ειδικά βιβλία, οι οποίες αποφάσεις φαίνεται ότι στο πέρασμα του χρόνου, για διάφορους λόγους, είτε είχαν ατονήσει είτε δεν εφαρμόζονταν κατά γράμμα⁴.

Στο πλαίσιο των ρυθμίσεων του 1590, τα βιβλία γάμων και βαπτίσεων αποτελούν πολύτιμο υλικό για την ανασύνθεση της κοινωνικής ιστορίας της βενετοκρατούμενης Κρήτης, ελάχιστα έως τώρα αξιοποιημένο. Η σημασία τους έχει αναδειχτεί στις μελέτες της Ασπασίας Παπαδάκη, η οποία, επιπλέον, έχει δημοσιεύσει μελέτη για μια συναφή και απολεσθείσα ιστορική πηγή, τα ενοριακά ληξιαρχικά βιβλία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα⁵, ενώ ο Κ. Λαμπρινός στο έργο του προβαίνει σε ευρείες αναφορές του περιεχομένου τους, αναλύοντας τα σχετικά με το Ρέθυμνο⁶. Ειδικά για τα Χανιά, σε επεξεργασία του σχετικού υλικού έχει προβεί η Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή σε δύο μελέτες της⁷. Είχαν προηγηθεί, με αφορμή την περίπτωση του πιθανολογού-

2. Βλ. ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά το 16ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων), στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 431-438. Βλ., επίσης, Η ΙΔΙΑ, Συλλογή διατάξεων για τη βενετική ευγένεια στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, στο: *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β₂, Ηράκλειο 2000, σ. 143-153.
3. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1999, κυρίως σ. 35-40.
4. Βλ. στις μελέτες της ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ό.π., σημ. 2, και του ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, ό.π., σημ. 3. Συγκενρωτικά, βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΔΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 82.
5. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ό.π. Πα τα χαμένα βιβλία, βλ. Η ΙΔΙΑ, Μια χαμένη αρχιερατική πηγή: στοιχεία για τα ενοριακά ληξιαρχικά βιβλία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα, στο: *Χαριστήριος τόμος Σεβασμιωτάτων αρχιεπισκόπων Κρήτης κ.κ. Τιμοθέου*, Ηράκλειο 2001, σ. 371-388.
6. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, ό.π., σ. 36-37.
7. ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΠΙΘΑ-ΠΙΜΠΛΗ, Τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων, βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων (1519-1640), Χανιά 1998, και Η ΙΔΙΑ, Συμβόλαια γάμων, προικοσύμφωνα των ληξιαρχικών βιβλίων γεννήσεων, βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων 1519-1591, Χανιά 2000.

μενου ως ποιητή του Ερωτόκριτου, Βιτσέντζου Κορνάρου του Ιακώβου, μνείες του σχετικού υλικού, πριν και μετά το 1590, από τον Νικόλαο Παναγιωτάκη και τον Σπύρο Ευαγγελάτο⁸.

Η έρευνά μου, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, με τίτλο «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.)». Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων», είχε ως κύριο αντικείμενο τη συγκέντρωση, την καταγραφή και την εν μέρει ιστορική αξιοποίηση της σημαντικής αυτής ιστορικής πηγής, με επίκεντρο τα ληξιαρχικά βιβλία - τετράδια καταγραφών των γάμων, γεννήσεων-βαπτίσεων των βενετών ευγενών της περιοχής του Χάνδακα, που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, στην αρχειακή σειρά της Avogaria di Comun. Ειδικότερα, στην υπό εξέταση περιοχή αναφέρονται οκτώ φάκελοι (buste), που περιλαμβάνουν τριάντα έξι τετράδια των ετών 1519-1669. Από την άλλη, στην περιοχή του Ρεθύμνου αντιστοιχεί ένας φάκελος, με δεκαεννέα τετράδια, που καλύπτει τα έτη 1591-1644, ενώ από τα Χανιά προέρχονται δύο φάκελοι, που καλύπτουν τα έτη 1519-1645, ήδη αξιοποιημένοι από τον Κ. Λαμπρινό και τη Δ. Σπίθα-Πιμπλή, αντίστοιχα, όπως έχει προαναφερθεί⁹.

Σημειώνεται, τέλος, ότι η έρευνα επεκτάθηκε σε μικρό τμήμα των καταστίχων της σειράς *Procuratori di San Marco de Supra (Chiese)*, που έχει αναδείξει και περιγράψει ο Νικόλαος Παναγιωτάκης, πάντοτε σε αναφορά με τον Βιτσέντζο Κορνάρο¹⁰.

Οι χιλιάδες καταγραφές των υπό εξέταση βιβλίων περιλαμβάνουν συγκεκριμένο είδος πληροφοριών, περιορισμένων σε έκταση και τυποποιημένων, ανάλογα με τον χαρακτήρα της καταγεγραμμένης πράξης. Στα κείμενά τους σημειώνονται σταθερά τα στοιχεία εκείνα που υπαγόρευε ο βενετικός κρατικός μηχανισμός τη δεδομένη στιγμή, στην προσπάθειά του να διασφαλίσει τη διάρκεια των δομών του κοινωνικού συστήματος, που ο ίδιος είχε προκρίνει στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

8. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», στο: *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 329-385, και Σπ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιός ήταν ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», Αθήνα 1985, σ. 103-104.

9. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, ό.π., σ. 36 και ΣΠΙΘΑ-ΠΙΜΠΛΗ, Ληξιαρχικά βιβλία, ό.π., σ. 23-36.

10. Βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Στο Κάστρον επαντρεύτηκε, στο: *Ροδωνιά. Τμήμα στον Μ. Ι. Μανούσαζα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 376 κ.ε., όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Από την πλευρά μου κατά την έρευνα στη Βενετία μελέτησα, ενδεικτικά, τους γάμους της λατινικής επισκοπής που έγιναν στη διάρκεια του 1640, προκειμένου να διαπιστώσω πιθανές ενώσεις βενετών ευγενών με γυναίκες κατώτερης κοινωνικής προέλευσης.

Ένα από τα βασικά ζητούμενα της εργασίας, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος, αποτέλεσε η ψηφιοποίηση της αρχειακής μαρτυρίας. Απόρροια αυτού υπήρξε η δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων, η οποία κινήθηκε γύρω από δύο βασικούς άξονες: ο πρώτος καθορίστηκε από το ίδιο το υλικό, ενώ ο δεύτερος από τους ερευνητικούς στόχους που είχαν τεθεί εκ των προτέρων, στο πλαίσιο της μελέτης των κοινοτικών θεσμών, της λειτουργίας των τοπικών συμβουλίων και της κινητικότητας ανάμεσα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Η δομή αυτής της βάσης δεδομένων οργανώθηκε με τρόπο τέτοιο, ώστε σε κάθε ένα από τα δελτία της να αντιστοιχούν τέσσερις φόρμες. Στην πρώτη, σε δέκα διαφορετικά πεδία, σημειώνονται η αρχειακή σειρά, ο αύξων αριθμός της, ο υποφάκελος, εφόσον υπάρχει, ο τίτλος του, το έτος έναρξης και το έτος λήξης των καταγραφών, καθώς και η περιοχή στην οποία αναφέρεται. Τέλος, μέσα από τη συμπλήρωση των τριών τελευταίων πεδίων γνωστοποιούνται οι θεματικές του αποδελτιωμένου υλικού, εάν πρόκειται δηλαδή για γάμους, γεννήσεις ή βαπτίσεις. Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται η επιλογή στη συνέχεια μιας από τις επόμενες τρεις φόρμες, οι οποίες στοιχειοθετήθηκαν με σκοπό τη διαδοχική καταγραφή των ομοιόμορφα επαναλαμβανόμενων αρχειακών μαρτυριών του συγκεκριμένου τύπου υλικού. Ειδικότερα, στις πράξεις γάμου καταγράφονται τα ονόματα των δύο συζύγων, η κοινωνική τους θέση, τα ονόματα των γονέων τους, ενίοτε των πάππων τους, καθώς και αυτά των κουμπάρων. Στο τελευταίο πεδίο σημειώνονται η ημερομηνία του γάμου, καθώς και λεπτομέρειες που αποκλίνουν από το σύνηθες περιεχόμενο των συγκεκριμένων εγγράφων, όπως η ημερομηνία γέννησης του μελλονύμφου και η χρονολογία σύνταξης του γαμήλιου συμβολαίου. Από την άλλη, στις πράξεις γέννησης αναγράφονται τα ονόματα του νεογέννητου, των γονέων και των τεσσάρων μαρτύρων του γεγονότος, όπως και οι ημερομηνίες γέννησης και καταχώρισης του γεγονότος στα σχετικά βιβλία και τετράδια. Κατ' αναλογία, στις πράξεις βάπτισης υπάρχουν τα ονόματα του βαπτισθέντος, των γονέων του και των αναδόχων, ενώ στο τελευταίο πεδίο αναφέρεται, όταν εντοπίζεται, η εκκλησία στην οποία έλαβε χώρα το μυστήριο (στοιχείο αρκετά σημαντικό, αφού έτσι συγκεκριμενοποιείται ο χώρος όπου δραστηριοποιείται και αναπτύσσεται η κοινωνική ομάδα των βενετών ευγενών) και η ημερομηνία τέλεσής του.

Ως ενδεικτικό χρονικό πεδίο εφαρμογής του παραπάνω σχήματος προκρίθηκε η περίοδος 1632-1642. Πρόκειται, περίπου, για τα τελευταία ειρηνικά χρόνια της Κρήτης, λίγο πριν από την έναρξη του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), κατά τα οποία εύλογα μπορεί να θεωρηθεί ότι το θεσπισμένο από το 1590 σύστημα καταγραφών είχε πλέον πλήρως εμπεδωθεί. Στο πλαίσιο αυτό, από τους φακέλους της *Avogaria di Comun* για την περιοχή του

Χάνδακα έχουν καταγραφεί ηλεκτρονικά 128 πράξεις, από τις οποίες ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια στις παραδειγματικές διαστάσεις τους.

Από τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί τεκμαίρεται ότι οι γενικές διατάξεις του 1590 κατά τη χρονική περίοδο που ακολούθησε έως και την οριστική παράδοση της Κρήτης στους Οθωμανούς, το 1669, εφαρμόστηκαν με συνέπεια. Πρόκειται για νομοθετικό κείμενο, με μεγάλη σημασία, που μετά το 1590 αποτέλεσε για τον διοικητικό-κοινωνικό βίο της βενετοκρατούμενης Κρήτης σημείο αναφοράς: στο περιεχόμενό του θα ανέτρεχαν τα αρμόδια βενετικά όργανα, προκειμένου να απαντήσουν ερωτήματα και να λύσουν απορίες ως προς τη διαδικασία των ληξιαρχικών εγγραφών. Οι μητροπολιτικές οδηγίες ήταν σαφείς και δεν άφηναν αδιευκρίνιστα σημεία, ικανά να επιτρέψουν παρανοήσεις ή παρερμηνείες για ένα τόσο σημαντικό ζήτημα όπως η βενετική ευγένεια¹¹.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί από την προγενέστερη, σχετική με τον νόμο του 1590, βιβλιογραφία, με βάση τα άρθρα του, οι βενετοί ευγενείς (*nobili veneti*) της Κρήτης υποχρεώνονταν σε διάστημα 40 ημερών από την τέλεση του γάμου τους να εμφανίζονται στις αρχές των αστικών κέντρων της Κρήτης και παρουσία μαρτύρων να δηλώνουν τη γαμήλια πράξη –εξαίρεση αποτελούσαν οι βενετοί ευγενείς της Σητείας, οι οποίοι όφειλαν να ταξιδεύουν μέχρι τον Χάνδακα, λαμβάνοντας παράταση 15 ημερών από το καθορισμένο χρονικό όριο¹². Σε αυτό το πλαίσιο αποδείξεων εγγράφεται η καταχώριση, στις 30 Μαΐου 1636, του γάμου του *nobile huomo* (δηλαδή βενετού ευγενή) Michiel Venier, υιού του Bernardin Venier, και της *nobile donna* Marietta Corner του Antonio, που είχε τελεστεί έναν μήνα περίπου νωρίτερα, στις 26 Απριλίου του 1636¹³. Παρόμοια, ο Nicolò Barbarigo του Michiel και η Hellena de Mezzo του Michiel παντρεύτηκαν στις 14 Φεβρουαρίου του 1636, ενώ η πράξη επικύρωσης του γάμου τους καταγράφηκε έντεκα μέρες αργότερα¹⁴.

Η ίδια διαδικασία και τα ίδια χρονικά όρια ίσχυαν και για τη δήλωση της γέννησης των νόμιμων αρρένων τέκνων των βενετών ευγενών, η οποία δήλωση έπρεπε να γίνεται παράλληλα με την κατάθεση του πιστοποιητικού βάπτισης των τέκνων αυτών. Στις 16 Μαρτίου 1636 γεννήθηκε ο Nicolò

11. Βλ. παραπάνω, στα έργα των σημειώσεων 5-6. Συγκεντρωτικά, βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 82.

12. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης, ό.π., σ. 433.

13. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, fasc. 8, 30 Απριλίου 1636, φ. 4v/5r.

14. Ό.π., fasc. 8, 25 Φεβρουαρίου 1636 (β.έ. 1635), φ. 1v.

Venier, υιός του *nobile huomo* Lunardo Venier και της *nobile cretense* Pigi Meseri¹⁵. Το βρέφος βαπτίστηκε στις 24 του ίδιου μήνα, ενώ η πράξη εγγραφής του χρονολογείται στις 8 Απριλίου 1636¹⁶. Παρεμφερώς, στις 10 Φεβρουαρίου 1633, ο βενετός ευγενής Francesco Bon του Zuane και η προερχόμενη από το ίδιο κοινωνικό στρώμα σύζυγός του Franceschina Grego του Nicolò απέκτησαν τον Zuane Bon. Η γέννησή του δηλώθηκε στις 11 Μαρτίου, ενώ η βάπτισή του είχε τελεστεί στην εκκλησία του Αγίου Τίτου λίγες ημέρες νωρίτερα¹⁷.

Η μελέτη των υπό εξέταση τετραδίων των βενετών ευγενών φέρνει στην επιφάνεια μια ακόμη κατηγορία πράξεων, μέσω των οποίων κατοχυρωνόταν το δικαίωμα εγγραφής γεννήσεων και γάμων που δεν πληρούσαν τις προκαθορισμένες από τη σχετική νομοθεσία προϋποθέσεις¹⁸. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι ενδιαφερόμενοι από όλα τα διαμερίσματα της Κρήτης όφειλαν να εμφανιστούν στον Χάνδακα, προκειμένου να καταθέσουν την αίτησή τους μαζί με τα απαραίτητα πιστοποιητικά. Λίγο αργότερα θα εξεταζόταν ο φάκελος της υπόθεσής τους από επιτροπή εννέα ή δέκα μελών, με επικεφαλής τον δούκα, και η διαδικασία θα ολοκληρωνόταν με τη σχετική ψηφοφορία¹⁹. Το υλικό που αναφέρεται στους γάμους συγκεντρώνει, ενδεχομένως, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτυπώνει με σαφή τρόπο την κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο των γαμήλιων στρατηγικών, όπως και τη στάση του βενετικού κράτους απέναντι στο φαινόμενο.

Ειδικότερα, με βάση την έρευνα για τη δεκαετία 1632-1642, μέσω των πράξεων αυτών εγκρίνονταν γάμοι που επρόκειτο να συναφθούν στο άμεσο ή στο απώτερο μέλλον και χαρακτηρίζονταν από ορισμένες διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά το νομικό καθεστώς της νύφης. Από τις 19 πράξεις αναγνώρισης σχετικών γάμων, που εντοπίστηκαν, διαπιστώνεται ότι στην πλειονότητά τους αφορούν ενώσεις ανδρών βενετών ευγενών με γυναίκες από οικογένειες κρητικών ευγενών (*nobili cretensi*). Σύμφωνα με τη νομοθετική διατύπωση του 1590, στα βιβλία μπορούσαν χωρίς κάλυμα να καταχωριστούν μόνο γάμοι ανάμεσα σε άνδρες *nobili veneti* και γυναίκες των οποίων οι γονείς και οι πάπποι ανήκαν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα. Σε αυτό το κλίμα, η επιβεβλημένη διαδικασία αναγνώρισης των κοινωνικά μικτών γά-

15. Ό.π., fasc. 8, 8 Απριλίου 1636, φ. 3r/v.

16. Ό.π., fasc. 8, 24 Μαρτίου 1636, φ. 3v.

17. Ό.π., fasc. 6, 11 Μαρτίου 1633, φ. 4r/v.

18. Για τους *nobili veneti* του Ρεθύμνου που νυμφεύονταν γυναίκες κατώτερης κοινωνικής τάξης, βλ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Κοινωνία και διοίκηση, ό.π., σ. 39-40.

19. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης, ό.π., σ. 435.

μων (*prove di matrimonio*) καθιστά σαφή: Α) Την κατώτερη θέση της κρητικής ευγένειας, τα μέλη της οποίας, παρότι, όπως και οι βενετοί ευγενείς, είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής στα κατά τόπους συμβούλια ευγενών και φεουδαρχών της Κρήτης και παρότι, ειδικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες της βενετοκρατίας στο νησί, υπερεπεσάν αριθμητικά έναντι αυτών, φαίνεται ότι στην πραγματικότητα δεν υπήρξαν ποτέ ισότιμοί τους²⁰. Άλλωστε, οι *nobili veneti* της Κρήτης αναγνωρίζονταν επίσημα αλλά και αυτοπροσδιορίζονταν ως κλάδος των βενετών ευγενών της Μητρόπολης, με δικαίωμα συμμετοχής, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις (*prova di nobiltà*), στο Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας²¹. Στην ίδια λογική, με τον νόμο της 26ης Απριλίου 1526 οι γάμοι βενετών ευγενών, που υπηρετούσαν στην Κρήτη ως αξιωματούχοι, όπως και οι γεννήσεις και οι βαπτίσεις των απογόνων τους καταγράφονταν στα βιβλία των ομοτίπων τους στην Κρήτη²². Β) Την εμμονή του βενετικού μηχανισμού του 16ου αιώνα για την εφαρμογή του μητροπολιτικού νόμου που αφορούσε τους μικτούς γάμους μεταξύ των *nobili* και *cittadini* της ίδιας της πόλης των τεναγών²³, προσαρμοσμένου στην κοινωνική πραγματικότητα της Κρήτης. Πρόκειται για εμμονή, που ερμηνεύεται στα συμφραζόμενα του βενετικού συγκεντρωτισμού και της δημιουργίας διοικητικών και κοινωνικών μικρογραφιών της Μητρόπολης στην περιφέρεια του Κράτους της Ανατολής. Οι *nobili cretensi*, εξάλλου, στη Βενετία είχαν τη δυνατότητα να διεκδικούν και να καταλαμβάνουν αξιώματα που προορίζονταν αποκλειστικά για τους βενετούς *cittadini originari*, ενώ, αντίστροφα, οι εγκατεστημένοι στην Κρήτη βενετοί πολίτες (*cittadini*) αναγνωρίζονταν ως *nobili cretensi*²⁴. Υπό αυτούς τους όρους ερμηνεύεται η αίτηση έγκρισης του γάμου του *nobile veneto* Nicolò de Mezzo του Marco με τη Marietta Fagler, θυγατέρα της Marietta Ellena Calafati και του Mattio Fagler, απογόνου του *cittadino veneto* Francesco Fagler²⁵.

Αρκετές φορές μπροστά από το όνομα της μέλλουσας νύφης υπάρχουν

20. Για την κρητική ευγένεια και τη διαμόρφωσή της, βλ. Κ. Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας, *Θησαυρόματα* 26 (1996) 206-224· ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, στο: *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), Βενετία 1998, σ. 305-318.

21. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 76-77.

22. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4644, fasc. 82, 24 Μαρτίου 1584.

23. G. MARANINI, La costituzione di Venezia, τ. 2, Firenze 1974, σ. 76.

24. Βλ. συγκεντρωτικά ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 79, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

25. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, fasc. 10, 23 Μαΐου 1640, φ. 4v.

οι προσδιορισμοί *figlia legittima*²⁶ *e natural*²⁷, ενώ του ονόματός της ακολουθεί εκείνο του πατέρα, *nobile cretense* στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Οι γυναίκες αυτές αποτελούσαν πιθανότατα αναγνωρισμένα τέκνα μη νόμιμων σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες των ανώτερων στρωμάτων και γυναίκες της ίδιας ή κατώτερης κοινωνικής προέλευσης, τα οποία, σύμφωνα με τον βενετικό νόμο για τα νόθα, δικαιούνταν να ενταχθούν στην κατηγορία των *nobili cretensi*²⁸. Ενδεικτικά, τον Μάιο του 1640, η Regina Furlan, *figlia legittima e natural* του κρητικού ευγενή Zuanne Furlan και της βενετής ευγενούς Marchesina Contarini του Giacomo, επρόκειτο να παντρευτεί τον βενετό ευγενή Nicolò Callerghi του Giacomo. Ο τελευταίος εμφανίζεται μπροστά στις αρχές με το γαμήλιο συμβόλαιό του και ζητά να κατοχυρώσει το δικαίωμα εγγραφής του μελλοντικού γάμου του στα βιβλία των ευγενών²⁹. Άλλοτε, πάλι, και η μητέρα της υποψήφιας νύφης καταγράφεται ως *figlia natural* ενός κρητικού ευγενή ή ενός βενετού ευγενή. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Madalena Venier, *figlia legittima e natural* του Michiel Venier και της Marietta Dandolo, *figlia natural* του Tomaso, μέχρι την τελική έγκριση του μελλοντικού της γάμου με τον *nobile huomo* Alessandro Bon του Andrea, η σχετική ψηφοφορία χρειάστηκε να διεξαχθεί τέσσερις φορές, σε δύο διαφορετικές μέρες. Ενδεχομένως η δυστοκία αυτή οφειλόταν στο νομικό καθεστώς της μητέρας. Σύμφωνα με τον βενετικό νόμο, τα παιδιά των μη αναγνωρισμένων νόθων, όπως πιθανώς ήταν η Marietta Dandolo (*figlia natural* και όχι *legittima e natural*), δεν μπορούσαν να εγγραφούν στα βιβλία των ευγενών, έστω και αν προέρχονταν από νόμιμη σχέση³⁰. Στην προκειμένη περίπτωση, η κατάσταση εμφανιζόταν ακόμη πιο ιδιόρρυθμη, καθώς ίσως ούτε η κόρη Madalena Venier ήταν καρπός γαμήλιας σχέσης.

Μέσω της ίδιας, περίπου, διαδικασίας εγκρινόταν η καταγραφή στα συγκεκριμένα βιβλία και τετράδια γόνων βενετών ευγενών που δεν είχαν ξεπεράσει την ηλικία των πέντε ετών και των οποίων οι γονείς για διάφορους λόγους δεν είχαν φροντίσει να δηλώσουν εγκαίρως τη γέννησή τους. Η

26. Νόμιμο παιδί, εν προκειμένω παιδί που είχε αναγνωριστεί από τον πατέρα του μετά τη γέννησή του.

27. Γόνος που αποκτήθηκε εκτός γάμου, τη στιγμή που και οι δύο γονείς του ήταν αδέσμευτοι. Η μελλοντική νομιμοποίηση της σχέσης των γονέων δεν άλλαζε το νομικό καθεστώς του τέκνου· βλ. M. FERRO, *Dizionario del diritto comune e veneto*, τ. 1, Venezia 1845, σ. 245.

28. Βλ. συγκεντρωτικά ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Αστικές κοινότητες*, σ. 78-79, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

29. A.S.V., *Avogaria di Comun*, b. 4648, fasc. 9, 23 Μαΐου 1640, φ. 5r.

30. MARANINI, *La costituzione di Venezia*, ό.π., σ. 75-76.

ανοχή των βενετικών αρχών στην περίπτωση αυτήν ερμηνεύεται από την ανάγκη ένταξης στο κοινωνικό σώμα της τάξης τους των νόμιμων τέκνων των βενετών ευγενών ως πράξης διασφάλισης του κληρονομικού χαρακτήρα της ευγένειας ακόμη και όταν οι συνθήκες διαγράφονταν αντίξοες. Κατά την υπό εξέταση δεκαετία, στην πόλη του Χάνδακα εντοπίστηκε μόνον ένα τέτοιο περιστατικό. Ο μικρός Tomaso Barbarigo, υιός των βενετών ευγενών Michiel Barbarigo του Piero και της Querina Querini του Tomà, γεννήθηκε στις 3 Απριλίου 1633 και βαπτίστηκε στη μητροπολιτική εκκλησία του Αγίου Τίτου στις 12 του ίδιου μήνα. Όμως, άγνωστο γιατί, η καταχώριση της γέννησής του στα βιβλία των βενετών ευγενών αποφασίστηκε από την αρμόδια επιτροπή τέσσερα περίπου χρόνια αργότερα, στις 2 Νοεμβρίου 1637, μετά από σχετική αίτηση του πατέρα του³¹.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον σχετικά με τις γεννήσεις εστιάζεται στην κοινωνική προέλευση της πλειονότητας των βρεφών. Μεταξύ, λοιπόν, των ετών 1632 και 1642, στην περιοχή του Χάνδακα σημειώνεται η γέννηση 43 άρρεων τέκνων βενετών ευγενών, εκ των οποίων τα 33 έρχονται στον κόσμο από μητέρες καταγόμενες από οικογένειες βενετών ευγενών, ενώ τα δέκα είναι τέκνα μικτών, κοινωνικά, γάμων. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι τα πέντε από τα δέκα αυτά βρέφη προέρχονταν από την ίδια συζυγική μονάδα. Πρόκειται για τους Zuan Piero, Anzolo, Andrea, Nicolò και Michiel, που γεννήθηκαν το 1632, το 1633, το 1634, το 1635, το 1636 και το 1637 αντίστοιχα, από την Pigi Meseri, κόρη του κρητικού ευγενή Emanuel Messeri και σύζυγο του βενετού ευγενή Leonardo Venier. Επομένως, τα παιδιά των κοινωνικά μικτών γάμων που εγγράφονται στα βιβλία των βενετών ευγενών αποτελούν μειοψηφία, καθώς δεν αγγίζουν ούτε το 25% του συνόλου των γεννήσεων, ως συνέπεια των επίσης περιορισμένων μικτών γάμων. Αν και η διατύπωση συμπερασμάτων θα ήταν παρακινδυνευμένη, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν μόνον μια δεκαετία, δεν αποκλείεται η δυνατότητα προβολής των τάσεων αυτών σε ευρύτερο χρονικό φάσμα. Υπό αυτούς τους όρους, θεωρείται πιθανό ότι το ανώτατο κοινωνικό στρώμα των *nobili veneti* του Χάνδακα, παρότι αριθμητικά εμφανίζεται εξασθενημένο σε σχέση με το

31. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, ό.π., fasc. 8, 2 Νοεμβρίου 1637, φ. 8r. Σε αυτήν την κατηγορία πράξεων, που είχαν εφαρμογή προ του νόμου του 1590, ανήκει και η αναγνώριση από την αρμόδια επιτροπή του δικαιώματος καταγραφής στο βιβλίο των ευγενών του Χάνδακα του Βισσέντζου Κορνάρου του Ιακώβου. Ο Βισσέντζος γεννήθηκε, σύμφωνα με τις έρευνες του Ν. Παναγιωτάκη, στις 26 Μαρτίου 1553, στο χωριό Τραπεζόντα, λίγα χιλιόμετρα έξω από τη Σητεία. Η απώλεια, ωστόσο, του πατέρα του είχε ως συνέπεια να καθυστερήσει η καταχώρισή του στα βιβλία των ευγενών δεκαετία ολόκληρα χρόνια· βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», ό.π., σ. 342 και 356-372.

«ανοιχτό» σε νέες εντάξεις στρώμα των κρητικών ευγενών³², παρέμενε σταθερά προσανατολισμένο στην πολιτική της ενδογαμίας, συντηρώντας στην ουσία τον κλειστό χαρακτήρα του και ενισχύοντας την έννοια της κάστας. Στα ίδια συμφραζόμενα ερμηνεύεται ο μικρός αριθμός μικτών, κοινωνικά, γάμων: σε διάστημα δέκα ετών, από τους 19 γάμους που τελέστηκαν και στη συνέχεια καταγράφηκαν στα σχετικά κατάστιχα, μόνον πέντε, περίπου το 1/4, αφορούσαν ενώσεις ανδρών βενετών ευγενών με γυναίκες από την κρητική ευγένεια. Επιπλέον, η ενδεικτική μελέτη του συνόλου των γάμων μεταξύ ατόμων που ακολουθούσαν το λατινικό δόγμα, κατά το έτος 1640, κατέδειξε ότι, τουλάχιστον εκείνην τη χρονιά, μια μόνον περίπτωση, ενδεχομένως, εμπίπτει στην κατηγορία των γάμων μεταξύ βενετών ευγενών και γυναικών με προέλευση από ένα άλλο κοινωνικό στρώμα, αυτό των πολιτών (*cittadini*). Πρόκειται για τον γάμο του *illustre signore* Nicolò Foscari με την ιταλικής καταγωγής Giacomina Bertindo, για την οποία δεν αναφέρονται άλλα στοιχεία, και κουμπάρους τον Zuanetto da Viterbo και την Ανέζα Αλεξοπούλα³³. Η απουσία πατρώνυμου δεν διευκολύνει την ταύτιση του Nicolò Foscari, ωστόσο ο προσδιορισμός *illustre signore* προσανατολίζει τον ερευνητή στη γνωστή οικογένεια των βενετών ευγενών της Κρήτης³⁴.

Η σταθερά «εσωστρεφής συμπεριφορά» των ευγενών του νησιού γίνεται αντιληπτή και μέσα από την ανίχνευση των κοινωνικών σχέσεων της συγκεκριμένης κατηγορίας του πληθυσμού. Η ανάγνωση των ονομάτων αφενός των μαρτύρων στις πράξεις γέννησης, αφετέρου των αναδόχων και των κουμπάρων στις βαπτίσεις και στους γάμους αντίστοιχα, καθιστά σαφές ότι το περιβάλλον των *nobili veneti* και των *nobili cretensi* ως μια ενότητα εμφανίζει ισχυρά στεγανά. Εξάλλου, σε δεύτερο επίπεδο, η συνύπαρξη των δύο κατηγοριών ευγένειας στους μικτούς γάμους καλλιεργεί την προς τα έξω εικόνα ενός συμπαγούς στρώματος, ανεξάρτητα από το ότι η πραγματικότητα έρχεται να τη διαψεύσει μέσα από το διαρκές καθεστώς των αντιπαράθεσεων και των φατριαστικών ανταγωνισμών.

Οι διαχωρισμοί ανάμεσα σε οικογένειες ή ακόμη και σε άτομα ισχυρά και μη ισχυρά, σε πλούσια και φτωχά, τόσο μεταξύ βενετών και κρητικών ευγενών όσο και μεταξύ ομοτίτλων, χαρακτήρισαν την κοινωνική ιστορία του νησιού κατά την περίοδο της βενετοκρατίας³⁵. Παρά ταύτα, ειδικά σε ό,τι

32. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 87.

33. A.S.V., Procuratori di San Marco di Supra, reg. 141, fasc. 2, φ. 58r.

34. Για την οικογένεια, βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η παρά Trivan απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949) 45-59.

35. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 86-87.

αφορά τις γεννήσεις, διαπιστώνεται πιο ευδιάκριτα ότι ο χώρος κοινωνικής κινητικότητας της τάξης των ευγενών οριοθετείται σε μεγάλο βαθμό από τον θεσμό της οικογένειας, στη διευρυμένη της μορφή και με κριτήριο τη συγγένεια στο πλαίσιο των δεσμών αίματος³⁶. Στην πλειονότητα των πράξεων αυτών, μετά από την παράθεση των μαρτύρων ακολουθεί ο επιθετικός προσδιορισμός *consaguinei*, δηλαδή ομοαίματοι. Στις 12 Φεβρουαρίου 1640 γεννιέται ο Zorzi Bon του Francesco Bon και της Franceschina Grego και ως μάρτυρες στην καταγραφή της πράξης εμφανίζονται οι ευγενείς Antonio Bon του Nicolò, Nicolò Bon του Zuane, πιθανώς αδελφός του πατέρα του νεογέννητου, Zorzi και Bernardin Grego του Michiel³⁷. Δύο χρόνια νωρίτερα, στις 27 Δεκεμβρίου 1637, έρχεται στον κόσμο το βρέφος του βενετού ευγενή Lunardo Venier και της κόρης κρητικού ευγενή Pigi Messeri. Οι μάρτυρες, οι βενετοί ευγενείς Alessandro Venier του Nicolò και Zorzi Corner του Filippo, καθώς και οι κρητικοί ευγενείς Vettor Messeri του Emanuel³⁸ (πιθανώς, αδελφός της μητέρας) και Zorzi Musurachi του Zuanne, είναι συγγενείς του ζευγαριού³⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο νόμος του 1590 καθόριζε τον αριθμό και την κοινωνική προέλευση των μαρτύρων που καλούνταν να πιστοποιήσουν το γεγονός της γέννησης, κάνοντας λόγο για την ανάγκη προσέλευσης δύο ατόμων από την πλευρά του άνδρα και δύο από την πλευρά της γυναίκας, *di civil conditione*⁴⁰, χωρίς να υποχρεώνει τα δύο μέρη να απευθύνονται σε συγγενικά τους πρόσωπα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Μητρόπολη με τους ομοτίτλους τους Βενετούς⁴¹. Η γέννηση ως γεγονός, ωστόσο, τόσο σε συμβολικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο ενισχύει τη γενεά,

36. Γενικά για την ιστορία της οικογένειας, βλ. το κλασικό, πλέον, έργο *Household and family in past time: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America with further material from Western Europe*, P. LASLETT – R. WALL (εκδ.), Cambridge 1972. Μεταξύ άλλων, για τον ορισμό της οικογένειας βλ. P. LASLETT, *Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές Προσεγγίσεις*, στο: *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, ΡΩΞΑΝΗ ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμ.), Αθήνα 1996, σ. 36.

37. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, ό.π., fasc. 9, 16 Μαρτίου 1640, φ. 4v.

38. Για τον Vettor (Βίκτωρα) Messeri του Leonardo, που γεννήθηκε το 1558 ή το 1559 και πέθανε μεταξύ των ετών 1610-1611, βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΑΗ-ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Λόγος του Βίκτωρα Μεσσέρη προς τιμή του Δούκα της Κρήτης Marcantonio Venier (1596), *Κρητολογία* 10-11 (1980) 257-269. Εμφανίζεται ως πιθανό το ενδεχόμενο ο Vettor Messeri του Emanuel, που εντοπίστηκε ως μάρτυρας στη γέννηση του βρέφους του Lunardo Venier και της Pigi Messeri, το 1637, να είναι απόγονος του συνονόματου του.

39. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, ό.π., fasc. 8, 26 Ιανουαρίου 1638 (β.έ. 1637), φ. 9r.

40. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης, ό.π., σ. 434.

41. MARANINI, La costituzione di Venezia, ό.π., σ. 69.

διασφαλίζει τη συνέχειά της στον χρόνο, τη δύναμη και το κύρος της, πάνω από όλα, όμως, επιβεβαιώνει τον κληρονομικό χαρακτήρα της ευγένειας. Κάτω από αυτούς τους όρους, ενδεχομένως, μπορεί να ερμηνευτούν οι δεσμοί αίματος των μαρτύρων με το νεογέννητο.

Στο κλίμα της κοινωνικής εσωστρέφειας, αν και όχι στην προκειμένη περίπτωση ως αποκλειστικά ενδοοικογενειακής υπόθεσης, κινείται και το πλέγμα των σχέσεων που αναπτυσσόταν με άξονες τον γάμο και τη βάπτιση. Η κοινωνική προέλευση των κουμπάρων και των αναδόχων, που σχεδόν πάντοτε, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ταυτίζεται με αυτήν των συζύγων ή των γονέων αντίστοιχα, δηλώνει την ύπαρξη των ισχυρών δεσμών μεταξύ των μελών των ανώτερων στρωμάτων της Κρήτης. Και παρά τις σχετικές απαγορεύσεις ενός βενετικού νόμου του 1505, σύμφωνα με τον οποίον οι ευγενείς δεν είχαν το δικαίωμα να βαπτίζουν τέκνα άλλων ευγενών⁴², παρατηρείται ότι η καθημερινή πρακτική είχε στην ουσία καταστήσει ανενεργή την παραπάνω διάταξη και μάλλον ανεδαφική κάθε κρατική παρέμβαση για την εφαρμογή της. Ανάμεσα στα πολυάριθμα παραδείγματα, ο υιός των βενετών ευγενών Michiel Barbarigo και Querina Querini, Marco, βαπτίζεται από τους επίσης βενετούς ευγενείς Zuane Gradenigo και Marco Zen⁴³.

Τα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων σε συνδυασμό με τις ισχυρές δυναμικές της τοπικής κοινωνίας φαίνεται ότι στην ουσία ανακύκλωναν έναν περιορισμένο αριθμό ατόμων, τα οποία, άλλοτε ως κουμπάροι και άλλοτε ως ανάδοχοι, έχοντες ή όχι συγγενική σχέση με τους δύο συζύγους ή με τους γονείς αντίστοιχα, εμφανίζονται ξανά και ξανά στις συγκεκριμένες πράξεις. Ο βενετός ευγενής Antonio Dandolo καταγράφεται σε ρόλο μάρτυρα στη γέννηση του Catterin Barocci το 1632⁴⁴, του Giacomo Querini το 1635⁴⁵, του Zuane Bon το 1637⁴⁶, του Francesco Bon το 1639⁴⁷, του Antonio Venier το 1642⁴⁸. Παρόμοια, ο Francesco Foscarini του Zuanne συναντάται ως ανάδοχος του Zorzi Grego το 1638⁴⁹, κουμπάρος του Zuane Querini και της Corna-

42. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικοκοινωνική θέση, αντίληψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004) 103, όπου και βιβλιογραφία.

43. A.S.V., Avogaria di Comun, b. 4648, fasc. 7, 26 Νοεμβρίου 1635, φ. 7v.

44. Ό.π., fasc. 6, 10 Οκτωβρίου 1632, φ. 2v.

45. Ό.π., fasc. 7, 12 Ιουνίου 1635, φ. 6v.

46. Ό.π., fasc. 8, 27 Φεβρουαρίου 1637 (β.έ. 1636), φ. 6v.

47. Ό.π., fasc. 9, 8 Νοεμβρίου 1639, φ. 3v.

48. Ό.π., fasc. 10, 15 Οκτωβρίου 1642, φ. 6v.

49. Ό.π., fasc. 8, 20 Μαρτίου 1638, φ. 9v.

rola Querini το 1641⁵⁰, μάρτυρας στη γέννηση του Catterin Barocci⁵¹ και του Zuane Contarini⁵² το 1632 και το 1636 αντίστοιχα.

Ενδιαφέρον προκαλεί επίσης το πλέγμα των σχέσεων που συνδέει τους βενετούς ευγενείς της Κρήτης με τους ομοτίλους τους Βενετούς, οι οποίοι βρισκόνταν στο νησί ασκώντας κάποια από τα υψηλόβαθμα αξιώματα της τοπικής διοίκησης. Και παρότι οι αξιωματούχοι αυτοί, τυπικά, με βάση τις οδηγίες που λάμβαναν κατά την αναχώρησή τους από τη Μητρόπολη, δεν θα έπρεπε να αναπτύσσουν σχέσεις με τα μέλη της τοπικής κοινωνίας και να συμμετέχουν σε εκδηλώσεις τους⁵³, εμφανίζεται εξαιρετικά διαδεδομένο ο δούκας της Κρήτης και οι σύμβουλοι, ο γενικός προνοητής και άλλα σημαντικά στελέχη της βενετικής διοίκησης⁵⁴ να βαπτίζουν τους γόνους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Κρήτης είτε προέρχονταν από μικτούς γάμους είτε όχι. Στις 17 Φεβρουαρίου 1634 ο δούκας Giovanni Battista Forscolo και ο γενικός καπετάνιος Bastian Venier γίνονται ανάδοχοι του Zuane Bon, υιού του Francesco Bon και της Franceschina Grego⁵⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1641, ο δούκας της Κρήτης Nicolò Lippomano και ο γενικός καπετάνιος Marin Bragadin βαπτίζουν στην εκκλησία του Αγίου Τίτου το βρέφος του Alessandro Venier και της Cornarola de Mezzo και του δίνουν το όνομα Nicolò⁵⁶. Το 1642, και πάλι ο Lippomano, μαζί με τον capetan Lorenzo Bernardo αυτήν τη φορά, βαπτίζουν τον Francesco Foscari του Giacomo Foscari και της Madalena Corner⁵⁷.

Το 1669, η συνθήκη μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που επισφράγισε την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, επέτρεψε στους ηττημένους Βενετούς, μεταξύ των άλλων, κατά την αναχώρησή τους να πάρουν μαζί τους τα αρχεία του νησιού, με την αισιόδοξη προσπίκτη της σύντομης ανακατάληψής του. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να μεταφέρθηκαν στη Βενετία τα τελευταία από τα βιβλία και τετράδια γάμων και γεν-

50. Ό.π., fasc. 10, 3 Μαρτίου 1641, φ. 4v.

51. Ό.π., fasc. 6, 2 Νοεμβρίου 1632, φ. 2v.

52. Ό.π., fasc. 8, 18 Σεπτεμβρίου 1636, φ. 6r.

53. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (εκδ.), «Ire debeas in rettoem Caneae». Η εντολή του δόγη της Βενετίας προς τον γέκτορα Χανίων 1589, Βενετία 2002, σ. 52.

54. Για τη διοίκηση της βενετοκρατούμενης Κρήτης βλ., ενδεικτικά, ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Κρήτη, ό.π., σ. 110-115· ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορία Κρήτης, ό.π., σ. 167-170.

55. Ό.π., fasc. 6, 17 Φεβρουαρίου 1634 (β.έ. 1633), φ. 4v.

56. Ό.π., fasc. 10, 5 Ιουνίου 1641, φ. 2v.

57. Ό.π., fasc. 10, 27 Σεπτεμβρίου 1642, φ. 6r.

νήσεων-βαπτίσεων του Χάνδακα. Τα προγενέστερα τετράδια, όπως ήδη σημειώθηκε, μεταφέρονταν συστηματικά στην πόλη των τεναγών κάθε φορά που επέστρεφε από το νησί ο υπεύθυνος για αυτά αξιωματούχος και καταθέτονταν στο αρχείο της βενετικής *Avogaria di Comun*. Επιπλέον, με βάση τον συγκλητικό νόμο του 1590, επιβαλλόταν η μεταφορά στη Μητρόπολη και του συνόλου των, μέχρι τότε, καταχωρισμένων στην τοπική *avogaria* βιβλίων των ευγενών⁵⁸.

Ο νόμος του 1590 υπήρξε μια σημαντική ρυθμιστική παρέμβαση στις κοινωνικές εξελίξεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ωστόσο, ερωτήματα προκαλεί η επιλογή της χρονικής στιγμής για την έκδοση ενός νόμου, με σαφή στόχο την οριοθέτηση του κοινωνικού χώρου, στον οποίον είχαν ή δεν είχαν δικαίωμα να κινηθούν οι ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες του νησιού, ή, προτιμότερο, την υπενθύμισή του. Σε επιστολή της βενετικής κυβέρνησης προς το *reggimento* της Κρήτης, με ημερομηνία 4 Αυγούστου 1596, εκφραζόταν περισσότερο η ανησυχία παρά η δυσaréσκεια για τη διάπραξη λαθών στις προγενέστερες καταχωρίσεις στα σχετικά βιβλία εις βάρος της βενετικής ευγένειας (*con pregiudizio di questa suprema nobiltà*), οφειλόμενων στην άγνοια των αρμοδίων για τους σχετικούς νόμους και στην αδυναμία των *avogadori di comun* να ανατρέξουν στις νομοθετικές ρυθμίσεις λόγω της κακής οργάνωσης των τοπικών αρχείων⁵⁹. Ανεξάρτητα, όμως, από τις αιτίες των παρατυπιών, τους εκπροσώπους της Μητρόπολης φαίνεται ότι προβληματίζε το ενδεχόμενο εκμετάλλευσης και σφετερισμού των τίτλων της ευγένειας. Χωρίς να διευκρινίζεται η κατεύθυνση προς την οποία στρέφονταν τα βέλη τους, είναι πιθανό ότι, τη συγκεκριμένη περίοδο, περισσότερο ίσως από ποτέ, υπήρχε η ανάγκη αφενός, από την πλευρά της Μητρόπολης, να περιχαρλωθεί το στρώμα των ευγενών ως μέσον προστασίας του ίδιου του κοινωνικού της οικοδομήματος, και αφετέρου, από την πλευρά των βενετών ευγενών του νησιού, να γίνει συνείδηση η σπουδαιότητα της θέσης τους μέσα από τον αυτοπροσδιορισμό που διευκόλυνε η υποχρεωτική διαδικασία εγγραφών στα σχετικά βιβλία και τετράδια.

Στα τέλη του 16ου αιώνα παρατηρούνται από τη μια η αριθμητική αύξηση των κρητικών ευγενών και από την άλλη η οικονομική ευμάρεια των κρητικών πολιτών (*cittadini*), με τις συνακόλουθες πιέσεις τους για ενισχυμένο ρόλο στα διοικητικά-κοινωνικά πράγματα. Τα φαινόμενα αυτά σχημάτιζαν υπονομευτικές δυναμικές για την κοινωνική κατασκευή που η Μητρόπολη

58. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης, ό.π., σ. 436-437.

59. Η επιστολή έχει εντοπιστεί και δημοσιευτεί από την ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Συλλογή διατάξεων για τη βενετική ευγένεια, ό.π., σ. 114.

είχε υιοθετήσει στην κτήση της και της οποίας την εξέλιξη παρακολουθούσε, ήλεγχε και χειραγωγούσε στο πέρασμα των αιώνων, μέσω της αναγνώρισης ή απόρριψης προνομίων και δικαιωμάτων σε θεσμικό επίπεδο. Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, οι πολίτες είχαν ζητήσει από τη Μητρόπολη, χωρίς αποτέλεσμα, την άδεια σύστασης σε μόνιμη βάση επιτροπής για τη διατύπωση των αιτημάτων προς την Κυρίαρχο, ενώ το 1593 ανάλογες διεκδικήσεις τους στο Ρέθυμνο δεν βρήκαν, επίσης, ανταπόκριση⁶⁰. Την ίδια περίοδο, φαινόμενα παρακμής στους κόλπους της βενετικής ευγένειας, τουλάχιστον ορισμένων μελών της, υπέσκαπταν τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος, απαξιώνοντας την ουσία του –συμφραζόμενα, μέσα στα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, ερμηνεύεται και η διακοπή των καταχωρίσεων στα βιβλία γάμων των ευγενών της Κρήτης κατά τη δεκαετία 1583-1593⁶¹. Σε αυτή, λοιπόν, τη συνάφεια, η βενετική Σύγκλητος ψηφίζει το 1590 τον συγκεκριμένο νόμο για να προστατέψει και να ενισχύσει τα κοινωνικά της στεγανά. Η όλη κίνηση, σε συνδυασμό με ανάλογες ρυθμίσεις για τη δεύτερη μορφή ευγένειας του νησιού, την κρητική ευγένεια⁶², εγγράφεται στη γενικότερη τάση για το κλείσιμο των κοινοτικών συμβουλίων ή τον ασφυκτικό έλεγχο για τη διασφάλιση της κοινωνικής «καθαρότητας», που σημειώθηκε στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα: παράλληλα δε, αντανakλά πρακτικές δοκιμασμένες στον μητροπολιτικό χώρο ήδη από τον 14ο αιώνα⁶³.

Στο πλαίσιο αυτό, την ίδια περίοδο στα Ιόνια Νησιά είχαν αρχίσει να θεσμοθετούνται σταδιακά τα κριτήρια πρόσβασης στα τοπικά κοινοτικά συμβούλια, με συνέπεια τους διαδοχικούς αποκλεισμούς μελών των τοπικών κοινωνιών από τους κόλπους τους και τη συνακόλουθη στροφή τους επί το αριστοκρατικότερο.

Κατά τα τέλη του 16ου αιώνα, οι κοινωνίες του Κράτους της Ανατολής, τα νησιά του Ιονίου, τα Κύθηρα και, πολύ περισσότερο, η Κρήτη είχαν ήδη

60. Για τον Χάνδακα, βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα (1561), *Παρουσία* 5 (1987) 371, 395-396 και για το Ρέθυμνο βλ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Κοινωνία και διοίκηση, ό.π., 121-122. Βλ. συγγεντωτικά ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σ. 123.

61. Έχει υποστηριχτεί ότι η διακοπή των εγγραφών στο διάστημα 1591-1593 μπορεί να αποδοθεί στην επιδημία πανώλης και την αποχώρηση των ευγενών από το αστικό κέντρο· βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», ό.π., σ. 344. Θα μπορούσε, ωστόσο, να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το κενό του προηγούμενου διαστήματος, ενδεχομένως, οφειλόταν στη γενικότερη αδιαφορία των τελευταίων.

62. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Η κρητική ευγένεια, ό.π.: ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Κοινωνία και διοίκηση, ό.π., σ. 78-172.

63. Βλ., συγγεντωτικά, ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Αστικές κοινότητες, σε πολλά σημεία.

διανύσει μια πορεία αιώνων κάτω από τη βενετική εξουσία. Η σχέση των τοπικών κοινωνιών με την Κυρίαρχο είχε περάσει, κατά περίπτωση, από διάφορα στάδια και είχε υποστεί ισχυρές ζυμώσεις, οι οποίες αποκραυγαζώνταν με ευκρίνεια στην κοινωνική τους οργάνωση. Και ενώ, σε ό,τι αφορά τα Ιόνια Νησιά, τα κοινωνικά σώματα συγκροτούνταν ως συνέπεια της σχέσης του ατόμου με την κοινότητα στο πέρασμα του χρόνου, στην Κρήτη συμβαίνει μάλλον το αντίστροφο, αφού η συμμετοχή στα τοπικά συμβούλια προϋπέθετε την κοινωνική του θέση ως ευγενή⁶⁴. Το βενετικό κράτος, στο πλαίσιο του μητροπολιτικού συγκεντρωτισμού, παρακολουθούσε στενά τα τεκταινόμενα, έτοιμο πάντοτε να παρέμβει, προκειμένου να εκτονώσει υποβόσκουσες δυναμικές ή να επαναφέρει διατάξεις που είχαν καταπατηθεί, θίγοντας τις αρχές της λειτουργίας του. Σε αυτό το πλαίσιο, ο νόμος της 12ης Ιουλίου 1590, βάσει του οποίου οργανωνόταν με τρόπο άκαμπτο το σύστημα των καταχωρίσεων στα βιβλία των βενετών ευγενών της Κρήτης, συνιστά γνήσια έκφραση του βενετικού παρεμβατισμού αλλά και της συντηρητικής κατεύθυνσης που ακολουθούσε η βενετική κοινωνία από τη συγκεκριμένη περίοδο και εξής.

Τα βιβλία αυτά σήμερα αναδεικνύονται σε σημαντική ιστορική πηγή. Η εκμετάλλευσή τους από την επιστημονική έρευνα μπορεί να κινηθεί σε διαφορετικές κατευθύνσεις, ανάλογα με τα, κατά περίπτωση, ερωτήματα και τους ερευνητικούς στόχους των μελετητών. Μέσα από τις διαδοχικές καταγραφές των γάμων, των γεννήσεων και των βαπτίσεων των βενετών ευγενών, παρά τη σχετικά περιορισμένη έκταση των έως σήμερα αποδελτιωμένων και καταχωρισμένων στην ηλεκτρονική βάση πληροφοριών, εμφανίζεται εφικτή η αποκατάσταση των οικογενειακών δέντρων των ευγενών του Χάνδακα στο διάστημα μεταξύ των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα έως το τέλος, περίπου, του Κρητικού Πολέμου (1669). Το μέγεθος των οικογενειών, τα δίκτυα σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της βενετικής Κρήτης, είτε στο πλαίσιο της οικογένειας είτε στο πλαίσιο των ενδοκοινωνικών επαφών, οι γαμήλιες στρατηγικές είναι ορισμένα από τα ζητήματα που αναδεικνύει μια τέτοιου είδους επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού. Συγχρόνως, τα ψηφιοποιημένα, πλέον, αρχειακά δεδομένα είναι δυνατόν να αποτελέσουν αφετηρία μιας ευρύτερης μελέτης,

64. Για τα Ιόνια Νησιά, βλ. και στις ειδικές μελέτες για τη μεν Κέρκυρα, Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992, για τη δε Ζάκυνθο, Δ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπέλιό των Ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001.

στηριγμένης και σε διάφορες άλλες μαρτυρίες, πρωτογενείς και μη: νοταριακά έγγραφα, αποφάσεις της τοπικής ή της κεντρικής βενετικής διοίκησης, αλλά και έργα της σύγχρονης τους κρητικής λογοτεχνίας μπορούν να εμπλουτίσουν, να διευρύνουν το πεδίο της έρευνας ή ακόμη και να προτείνουν μια νέα ανάγνωση της ιστορίας της βενετοκρατούμενης Κρήτης.

RIASSUNTO

ATTI DI MATRIMONIO, DI NASCITA E DI BATTESIMO DELLA CITTÀ DI HANDACA DURANTE IL DOMINIO VENETO (1632-1642). IMPERMEABILITÀ E RETI DI COMUNICAZIONE TRA GLI STRATI SOCIALI SUPERIORI

Lo sviluppo di una base elettronica di dati per la registrazione di testimonianze d'archivio derivanti dai registri di matrimonio, nascita e battesimo dei nobili veneti di Handaka durante il dominio veneziano, nel quadro dello studio del funzionamento dei consigli comunali e della mobilità degli strati sociali superiori a Creta (XVI-XVII secolo), costituiscono la prima parte del presente studio. La seconda parte si propone come obiettivo l'indagine delle forti chiusure e delle reti di comunicazione fra i membri di questo strato sociale, tramite il materiale d'archivio schedato. Come periodo indicativo dello studio si è scelto il decennio 1632-1642: gli ultimi anni pacifici per Creta prima dell'inizio della guerra tra Venezia e Impero Ottomano e, parallelamente, periodo di cristallizzazione delle formazioni sociali. Nel quadro di queste circostanze si esaminano i rapporti tra i nobili veneti e i nobili cretesi dell'isola, compiendo un'indagine meticolosa su centoventotto atti di matrimonio, nascita e battesimo. In linea generale, si accerta che i nobili veneti e i nobili cretesi, a prescindere dalle particolari differenze o anche dagli scontri, agiscono come una casta sociale chiusa. Il clima dell'introversione sociale, in alcuni casi perfino dell'introversione all'interno del nucleo familiare, viene sostenuta dalla fitta rete di rapporti che si sviluppa sui fulcri dei matrimoni, delle nascite e dei battesimi. Più specificatamente, l'estrazione sociale dei due coniugi, così come la scelta dei testimoni o dei padrini, denota la tendenza al rafforzamento dei legami tra gli strati superiori di Creta, nell'ambito dei quali, intesi come unità, si manifestano forti chiusure.

KATERINA KONSTANTINIDOU